

**ФОЛКЛОРЪТ КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ НА
КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ**

Димитрия Спасова

**FOLKLORE AS A RESOURCE FOR CULTURAL TOURISM
DEVELOPMENT**

Dimitriya Spasova

University Research Center for Ancient European and Eastern Mediterranean
Cultures

South-West University “Neofit Rilski”

Blagoevgrad, Bulgaria

Source: ART AND CULTURE AS A DEVELOPMENT RESOURCE
(ИЗКУСТВАТА И КУЛТУРАТА КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ), pages 12-
22

<http://www.satrae.swu.bg>

Avangard Prima, 2015

ФОЛКЛОРЪТ КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

**гл. ас. д-р Димитрия Спасова,
Катедра *Културология***

Югозападна България е перспективна за развитие на различни видове туризъм. Типичен пример в това отношение са туристическите ресурси на територията на общините Разлог и Банско. Близостта им с Родопите, Рила и особено Пирин и достатъчният брой ски писти и съоръжения за изкуствен сняг осигуряват висока посещаемост от български и чуждестранни туристи през зимния сезон от една страна и през летния – от друга. Двусезонността не е изненадваща, тя е характерна за всички планински туристически региони на територията на България (Василева 2012:73).

Гоцеделчевският регион също е перспективен за развитие на туризъм. Близостта на Бяло море, Родопите, Пирин и Славянка дава възможност за съчетаване на планински и морски туризъм. Минералните извори край с. Огняново са притегателна точка за любителите на балнео и спа туризма. Селата със запазена традиционна архитектура са ресурс за развитие на селски туризъм и т.н.

Община Сандански разполага с добре развит медицински, транзитен и шопинг туризъм, като общинският план за развитие на региона за периода 2007-2013 има специален акцент за работа в посока културно-познавателен, селски, алтернативен, екстрем туризъм и др.

Възможност за увеличаване на посещаемостта в отделните общини на Югозападна България като цяло е развитието на алтернативни форми на туризъм, включително културен туризъм.

На територията на Югозападна България са запазени много исторически и архитектурни паметници от различни епохи. В тази връзка могат да бъдат отбелязани мегалитното светилище в местността „Градището“ край с. Долно Дряново, придобиващо все по-голяма известност, римският град Никополис ад Нестум край с. Гърмен, Хераклея Синтика в местността Рупите, останките от базилики от античния Сандански на територията на съвременния град и др.

Паметници от Възраждането наблюдаваме в архитектурен резерват с.

Долен, както и в редица други села със запазена традиционна архитектура като Лещен, Ковачевица и Делчево, Гоцеделчевско. Автентичният вид на тези селища предлага възможност за реализиране на различни видове туристически пакети, включващи познавателен, селски, планински, културен и др. видове туризъм. В тази връзка специално трябва да се отбележи възрожденското наследство на гр. Банско, известен през Възраждането с художествената си резбарско-живописна школа. Днес в града има постоянна експозиция, посветена именно на нея.

Друг аспект на културния туризъм е свързан с изготвянето на пакети, включващи посещение на множеството религиозни храмове на територията на Югозападна България. Тук са разположени два големи манастира – Рилски манастир (паметник на ЮНЕСКО) и Роженски манастир, както и много други по-малки християнски храмове – църкви и манастири с интересни история и художествена стойност. В тази връзка трябва да се отбележат съборната църква „Св. Троица“ в Банско – един от най големите християнски храмове на територията на страната; гробищната църква „Св. Богородица“ в Банско, чийто иконостас се определя като едно от най-ценните произведения от българското резбарско изкуство; църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в с. Добърско – със стенописи от средновековието; Чурисловски манастир край Петрич, манастирът „Св. Георги“ край с. Златолист (свързан с живота на Преподобна Стойна), църквата „Св. Димитър“ в с. Палат, църквата „Св. Димитър“ в с. Тешево, които имат интересни фолклорни сюжети в стенописната украса и т.н.

Организирането на различни културни прояви като концерти, фестивали, карнавали и др. е един от най-силните козове на туристическия бранш за преодоляване на сезонността, характерна за хотелските комплекси от планинските части на областта – а и не само там. Подобни събития се организират все още слабо, но като цяло стремежът е към активизиране на това направление (Василева 2012:67). Положителни примери от Югозападна България са редица фестивали:

– Традиционният събор на народното творчество „Пирин пее“, основан през 1962 г. и организиран ежегодно от община Разлог в местността „Предел“ през месец август, насочен към представяне на изворни народни песни и традиции.

– Международният фолклорен фестивал „Малешево пее и танцува“, основан през 2004 г. с цел да опазва традиционната култура и образците на

фолклора на балканските народи¹.

– Новогодишният карнавал „Старчевата“, организиран ежегодно на 1 януари в гр. Разлог и посветен на кукерските игри, характерни за Разложкия край. Организирането на кукерски фестивал на първия ден от новата година е много перспективно от гледна точка на туризма, като се има предвид, че хотелите в общините Разлог и Банско са популярна празнична дестинация.

– Международният джаз фестивал в Банско, който е и един от най-големите летни музикални форуми в България (провежда се от 8 до 13 август), основан през 1998 г., като в програмата му присъстват стилове и групи, представящи почти всички направления в джаз жанра².

Важна част от културното наследство на Благоевградска област наред с материалното, е и нематериалното културно наследство, което също е ресурс за развитие на туризъм. Тук на първо място трябва да се отбележи ролята на музеите, които не само събират, консервират и изследват, но и показват нематериалното и материално културно наследство с цел образование, изследване и дори развлечение. Проучванията показват, че именно музеят е задължителна „спирка“ за немотивираните или случайни туристи, които са около 40 % от туристическия потенциал в Европа³. Докато музеите са част от градската култура, селата разполагат с читалища и групи за автентичен фолклор към тях, които лесно могат да бъдат включени в подходящи туристически пакети.

Фолклорът е важна част от българското културно наследство. Положителните страни при включването му в туристическото предлагане са много. На първо място той е тясно свързан с календара. Народният календар е стройна система за организация и измерване на годишното време (Попов 1990:31-38). Тъй като тази организация е свързана с производствения цикъл, тя е белязана с празници, които имат характера на преход от един сезон в друг, от един производствен цикъл в друг, което изисква спазването на обредни действия, насочени към плодородие, здраве, добри атмосферни условия и т.н. Тази наситеност позволява целогодишно предлагане на туристически маршрути за запознаване и участие на туристите в обреди, обичаи, празнична система и др. (Костов 2001:141).

---

¹ http://www.strumyani.org/section-26-maleshevo_pee_i_tancuv.html

² <http://banskojazzfest.com/>

³ Предложената статистика е от статия на Милен Пенерлиев, ШУ „Еп. К. Преславски“ за „Културният туризъм и музеите – концепции и принципи“ – <http://www.prokarstterra.bas.bg/geo21/2008/1-08/pp42-46.html>

Фолклорът предлага „готов сценарий“. Всеки регион, дори всяко малко селище разполага с характерни обреди, които са достатъчно пълно описани при теренни проучвания и са добре анализирани от етнологите. Това позволява да се използват автентични, местни обредни практики за разработване на уникален туристически продукт, свързан с историята и културата на конкретния регион.

Народната култура е съпътствана от песни и традиционни танци, от традиционна кухня, от характерни занаяти. В нея се наблюдава магичност: от една страна са запазени вярвания за свръхестествени същества, които са вълнували традиционното съзнание (самодиви, вампири, мамници, вещици и др.), а от друга страна се съхранява паметта за светите места в региона, за интересни местности, върхове и др. Туризмът се нуждае от тези автентични разкази, от възможността да се опита местната култура и едновременно с това да се усеща природата и натуралното.

Не на последно място трябва да се подчертае, че народната култура е колективна. Ритуалите не се гледат отстраня, в тях активно се участва, т.е. всеки се превръща в актьор с определена роля. Именно това, а и всичко отбелязано по-горе превръща традиционната българска култура в сериозен ресурс за креативен туризъм, който успешно да „експлоатира“ темата за традиционно българското.

Показателен пример за положителния ефект от използването на ресурсите на фолклорната ни култура в културния туризъм е кукерският обред. Кукерският обред е широко застъпен по българските земи, като се отбелязва на Нова Година в западните предели на страната и на Сирни Заговезни – в източните. Заради маскарата, оргиастичните ритми и веселието, той никога не замира напълно – в сравнение с други интересни обреди от българската народна култура. В последните години се наблюдава дори оживление, особено по отношение на новогодишното му отбелязване. Това естествено се подклажда и от множеството кукерски фестивали. Най-известният сред тях е международният фестивал на маскарадните игри „Сурва“, организиращ се ежегодно в Перник, в който традиционно участват около 100 маскарadni групи от всички етнографски райони на България, както и гости от Европа, Азия и Африка.⁴ Наред с него все по-голяма популярност придобиват кукерските фестивали в Разлог, Карлово, Ямбол и др.

Интересни възможности за съчетаване на туризъм и фолклор предлага народното честване на Трифоновден (отбелязван на 1 февруари), известен

---

⁴ http://www.surva.org/TheFestival_Bg.html / 08.6.2013

повече като Трифон Зарезан. По стар стил празникът е на 14 февруари, когато съвпада с популярния католически Св. Валентин или деня на влюбените.

Традиционно в районите с добре развито лозарство и винопроизводство Трифон Зарезан се почита за плодородие и добра реколта на лозята. Главни действащи лица в празника са мъжете, наречени трифунци (Венедиков 1983:123). Трифунците извършват два основни обичая. Първият е свързан с ритуалното зарязване на лозята чрез отрязване на три пръчки от три лози, последвано от поливането им с вино (Дяков 2003:29). Вторият ритуал цели избиране на Трифон или цар на виното на специално определено място, на което трифонците, окичени с венци от лозови пръчки, споделят обща трапеза (Маринов 1994:488). В средата на трапезата се поставят три китки босилек и лозови пръчки, завързани с червен конец (Венедиков 1983:124). Най-възрастният сред присъстващите подканя: *„Който е честит, нека вземе китката и да бъде Трифон!“* (Маринов 1994:489). Обикновено китката поема по-заможен, щедър и същевременно добър лозар. Трифонците връщат Царя в селото на колесар, като задължително обикалят всички къщи. Стопаните посрещат гостите с вино, от което те пият, а остатъка Царят изсипва на главата си за здраве.

В научната литература отбелязването на Трифон Зарезан се определя като древнотракийско наследство. Този факт дава възможност за редица допълнения към фолклорното честване на християнския светец за по-голяма зрелищност и естествено за привличане на повече посетители. Интересен пример в това отношение наблюдаваме в с. Илинденци, общ. Струмяни, в което се организира ежегоден панаир под надслов „Празник на боговете на виното“. Част от културната анимация на празника е присъствието на Трифон, придружен от мома Кераца (образ, създаден от сорта керацуда) и бог Дионис в различните си хипостази, заедно със свита от вакханки. Ролите им се изпълняват от актьори, облечени в съответната одежда. За да бъде появата им по-зрелищна, те се присъединяват към събралото се множество, слизайки от Пирин.

Друг празник от традиционния народен календар, който през последните години се анимира успешно, е Еньовден. Еньовден се отбелязва на 24 юни, когато християнската църква чества рождеството на св. Йоан Кръстител (Календарни празници 2003:33). Според българската народна вяра Еньовден бележи средата на лятото и е повратният момент, в който слънцето тръгва към зима (Георгиева 1993:20, Арнаудов 1971:235-242). За празника са характерни редица обреди, сред които бране на цветя и лечебни билки, окъпване в реките, ладуване, еньова буля и др.

Обредното къпане на Еньовден е срещу болести (Маринов 1984:655). То се основава на вярата, че слънцето преди да тръгне по небосвода се окъпва и в този момент водата във всички реки става целебна (Арнаутов 1971:242-255). Затова сутрин рано преди изгрев всички се къпят в реките с вярата, че по същото време се окъпва и слънцето и през цялата година ще бъдат здрави (Маринов 1984:654).

Друг интересен елемент от честванията на Еньовден е брането на лечебни билки, клони и цветя. Според народната вяра на Еньовден билките имат най-голяма магическа и лечебна сила (Дяков 2003:73) и в нощта срещу празника моми и жени излизат, за да наберат 77 и половина билки за 77 и половина болести. От събраните билки веднага се правят лекарства край старо, изоставено огнище на запустяло място, където знахарката гола извършва съответните тайнства (Венедиков 1983:287). Отново с лечебна цел от набраните билки и особено от билката еньовче се изплита венец, през който се провират за здраве, а след това пазят за лек до следващата година (Маринов 1994:655, Арнаутов 1971:145-248).

Задължителен елемент в честването на Еньовден в Южна България е обредът Еньова буля (Венедиков 1983:291). Еньовата буля е момиченце на около 4-5 години с живи и първовенчани родители, но изгърсак, т.е. последното родено, облечено в невестинска премяна – дълга бяла риза, червено було, китка, наниз с пари и нови папуци (Маринов 1994:657; Арнаутов 1971:327). Главни обредни лица наред с нея са четири моми, които през цялото време трябва да я носят в ръцете си. Те, заедно с останалите моми, които взимат участие в празника, обикалят селото, пеейки обредни песни със сватбарски сюжети (Венедиков 1983:223). След това се отправят към реката, където се гадае каква ще е годината, ще има ли плодородие и т.н. чрез въпроси, които момите задават на еньовата буля (Арнаутов 1971:301-313).

За да се отгатне какъв ще бъде късметът на момите, на Еньовден се извършва и обредът ладуване (Венедиков 1983:213). В бял котел с мълчана вода, налята от кладенец, извор или реката, момите потапят пръстените си или предварително маркирани букетчета (Арнаутов 1971:278). Котелът покриват с престилка или кърпа и поставят под трендафил, за да пренощува под звездите (Георгиева 1993:71). Гадаенето се извършва на самия празник от момиче, облечено в невестинска премяна. То изважда пръстен или китка, а момите пеят песни, според които гадаят каква ще е съдбата на притежателката.

Еньовденските тайнства, съвпадащи с лятното слънцестоене, са причината празникът да бъде отбелязван на много места в България с инте-

ресни фестивали. Показателен пример е проектът „Слънце луна“, който цели развитие на туризъм чрез представяне на традиционна и съвременна култура като туристическа атракция в интересни туристически дестинации като Триградското ждрело, Архитектурен резерват с. Долен, с. Делчево, Гоцделчевско и др.⁵ По време на фестивала се организират част от изброените по-горе обичаи, към които са прибавят и други обреди от българската фолклорна култура – Пеперуда, кукерски игри и др., които не са свързани с празника, но са интересни за зрителя.

***

Базирайки се на посочените по-горе практики и водени от желанието за актуализация на съществуващите дисциплини, изучавани от студентите в трите специалности на катедра „Културология“ и създаване на нова магистърска програма, посветена на туризма и развлекателните индустрии, през март 2014 г. в рамките на проект „Изкуствата и културата като ресурс за постигане на общество с икономика на знанието (*Създаване/актуализиране на учебните планове и програми в специалностите от Факултета по изкуствата към ЮЗУ „Неофит Рилски“*) се организира извънаудиторно обучение на студенти с цел презентирание на културно-историческото наследство от различни исторически периоди по долината на р. Места чрез прилагане на креативни форми на туризъм.⁶ Един от основните акценти беше материалното и нематериално етнографско наследство на селата Тешево и Добърско.

Село Добърско е добре известна туристическа дестинация главно заради църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Среатилат“ – паметник на културата с национално значение, поставена под номер 3 в листа на „Опознай България – 100 национални туристически обекта“.⁷ Наред с нея част от програмата включваше посещения в читалището и запознаване с организацията на културната дейност и проявите на Женска фолклорна група „Добърски баби“, Женска фолклорна група „Китка – млади жени от Добърско“, Мъжка и детска фолклорни групи.

---

⁵ <http://slunceluna.hit.bg/index.html> / 25.05.2013

⁶ Креативният туризъм се определя като туризъм от ново поколение, насочен към автентично преживяване, в рамките на което участниците изучават различни форми на изкуство, запознават се с културно-историческото наследство или с някаква специфична черта на мястото и не на последно място осъществяват връзка с местното население, което създава и е носител на съответната жива култура. Определение от Международната конференция за креативен туризъм през 2008 г.

⁷ <http://100nto.org> / 14.03.2015

Без да познават принципите на креативния туризъм, добърските баби направиха впечатляващо за студентите представяне на местния фолклор, като засегнаха само с акценти някои негови черти – посрещане, гостоприемство, интересни ритуали и празници, обреден реквизит и др. Посрещането беше внимателно обмислено и изненадващо за посетителя. Първо студентите бяха въведени в двора на читалището с подарък – китка здравец. Самото влизане в читалищната зала беше съпроводено с възстановка на традиционното калесване, т.е. традиционната покана за сватба.

Посрещането насочва посетителя към една от характерните черти на народната култура – гостоприемството. В традиционната народна култура има ясни правила, засягащи отношението гост – домакин. Повсеместно те са свързани със споделяне на обща трапеза и храни, които в трудовото ежедневие се консумират рядко (Маркова 2011:202-203). Целта е гостът да си тръгне сит, като се спазва принципът „Че апнеш малко леб, па тогава че си одиш“ (Хаджийски 2002:89). Постоянен белег на гостоприемството е хлябът, с който всеки скъп гост се посреща още на вратата (Маркова 2011:205; Маринов 1994:215). Трябва да се отбележи също така, че хлябът в традиционната българска култура е символ на храната като цяло, поради което често се използват изрази като *Изкарвам си хляба*, *Вадя си хляба* (Вакарелски 1977:182; Крумова-Цветкова 2010:42) и вместо „ям“ или „храня се“ – „ям хляб“ (Хаджийски 2002:89).

Като типични носители и пазители на народната култура, добърските баби демонстрираха гостоприемство още с посрещането на студентите. Самото посрещане се осъществи на два етапа. Първоначално то беше свързано с даряване на китка здравец и прясно изпечена погача, т.е. демонстрира се предварителна подготовка за посрещане на важни и същевременно скъпи гости. Вторият етап от посрещането беше свързан със самото въвеждане. Бабите калесваха, т.е. каниха близки хора на сватба.

Китките, които добърските баби подариха на гостите си, имат своето значение в българската народна култура. Здравецът например е сред най-почитаните цветя (Колев 1989:195). Свързва се със здравето и радостта, поради което присъства често в благословиите и във всички религиозни и семейни обредни практики (Маринов 1994:105, БНМЕ 2013:218). Заради здравината си чемширът също се възприема като символ на здраве и дълголетие (Колев 1989: 195). Едновременно с това той е въплъщение на народните представи за семейството (БНМЕ 2013:523), поради което присъства като китка в редица календарни и семейни обреди (Маринов 1994:94) и е задължителен елемент в фолклорната сватба.

Важен момент в цялостното възприемане на предложената от добърските баби фолклорна анимация е и народната носия. Всички участнички бяха облечени в традиционна носия, което допълнително оказва въздействие и същевременно насочи студентите към особеностите на местното женско облекло от края на 19 и първата половина на 20 век.

При анимирането на фолклорните обичаи и обреди добърските баби изпълняват много богата програма, чрез която успешно предават голям обем информация за символиката на обреда, за традиционните хора, песни, реквизит и др. Фолклорната анимация включваше демонстрация на два характерни за Добърско обреда – Женски водици и изработване на феруглица (сватбено знаме).

В миналото празникът Водици в Разложко е свързан с отбелязването на Йордановден, Ивановден и Бабинден, като във фрагментиран вид до най-късно се запазва в Добърско. Важен момент от празника са женските водици, изпълнявани сутринта на Ивановден (Динчев 1980:499). Празникът е по-специфичен, защото е свързан с изпълнение на обреди, които имат връзка като смисъл и характер с коледуването от една страна и с лазаруването от друга (Джарева 1980:430). Действащи лица са момите, които, облечени в лазарски носии, обикалят всички къщи на групи в четен брой, за да пеят специални воденични песни в двуглас и отпяване (Динчев 1992:91). Подобно на коледарската дружина във всяка къща пеят песни на домакинята, на стопанина (добър животновъд), на невести с малки деца, на момците, на момите за женене, на ученик, на малко дете и т.н. Едновременно с това пръскат с вода и изказват благословии (Динчев 1992:87-97).

Представянето на характерните именно за Добърско женски водици е добър пример за това как местният фолклор е важен за подобен тип туристическа анимация. Не е необходимо привнасянето на нещо външно вече познато. „Готовият сценарий“ дава възможност на местната общност да заложи на самобитното, на това, което я прави уникална и интересна. От друга страна туристическата анимация също е важна за фолклора, защото извиква за нов живот отпаднали от празничната система обреди, какъвто е конкретният случай.

Вторият представен обред е насочен към публиката. Добърските баби запознаха публиката си с характерното за Добърско изработване на феруглица, което от своя страна насочва към един от най-важните моменти в традиционната народна култура – предстоящата сватба и късметът да се ожениш. Заради възприемането на брака като първата крачка към социалната реализация на индивида в традиционния колектив, той е насърчаван с всички средства (Ха-

джийски 2002:72, Гаврилова 1999:375-379). А когато бракът предстои, подготовката му е изпълнена с обреди, които да гарантират бъдещия щастлив семеен живот и така важното продължаване на рода. Именно това загатнаха във фрагменти добърските баби, като обясниха каква е символиката на феруглицата, какви са дните, в които се изработва, какво е значението на всеки един елемент от знамето, какво е мястото на знамето по време на сватбата и какви са обредните действия при „развалянето“ му. Обясниха значението на червения конец, с който знамето се шие и специално подчертаха присъствието на четирите ябълки, които украсяват върха му.

Направеният акцент върху ябълките е интересен и същевременно важен. В народните песни ябълката е символ на здраве, живот, хубост, здраво потомство на сгодената мома и на младата невеста със здрави и красиви деца (БНМЕ 2013:545). Символиката на ябълката я прави част от ухажването между младите – пускането на ябълка в менците с вода е знак за харесване, а подаряването на червена ябълка на седянка е обяснение в любов (Маринов 1994:91-92, БНМЕ 2013:545). По време на предсватбените и същински сватбени обичаи ябълката отново присъства като символ – с нея се калесва за сватба, украсява се сватбеното знаме и кумовото дръвце (което на места е известно като ябълково), младоженците ядат ябълка, за да имат деца и т.н. (Колев 1989:195, Маринов 1994:91-92).

Заклучителен момент от фрагментираното представяне на фолклорната сватба е обличането на двама от зрителите в традиционна носия, с цел превъплъщаването им в кум и кумица и последващото финално хоро с всички зрители.

В заключение трябва да се отбележи, че фолклорната култура отдавна е загубила автентичния си характер. Отбелязването на празниците е различно, ритуалите, дори и да се помнят, са загубили важноста си. Един от начините, чрез които те биха могли да получат „втори шанс“ за живот и да се осъзнаят като важен елемент от културно-историческото наследство не само на теория, е чрез обучението на студентите в специализирани програми върху проблематиката и чрез включването им в пакетите на културния туризъм.

Литература

1. Арнаудов 1973: Михаил Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. Т II. София.
2. Арнаудов 1971: Михаил Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. Т I. София.

3. Българска народна медицина. Енциклопедия. 2013
4. Вакарелски 1977: Христо Вакарелски. Етнография на България. София
5. Василева 2012: Вана Василева. Сезонността в българския туризъм. Шумен
6. Венедиков 1983: Иван Венедиков. Медното гумно на прабългарите. София.
7. Гаврилова 1999: Райна Гаврилова. Колелото на живота. Всекидневието в българския възрожденски град. София. УИ „Св. Кл. Охридски“.
8. Георгиева 1983: Иваницка Георгиева. Българска народна митология. София
9. Динчев 1992: Костадин Динчев. Българският фолклор в локално-регионалното му разнообразие. София.
10. Динчев 1980: Костадин Динчев. Песенен фолклор. В: Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София.
11. Джарева 1980: Райна Джарева. Календарни празници и обичаи. В: Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София.
12. Дяков 2003: Томислав Дяков. Народният календар. София.
13. Календарни празници и обичаи на българите 2003. Енциклопедия. БАН. АИ „М. Дринов“
14. Колев 1989: Николай Колев. Българска Етнография. София
15. Костов 2001: Енчо Костов. Културният туризъм. София: УИ Стопанство
16. Крумова-Цветкова 2010: Лилия Крумова-Цветанова. Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство. София
17. Маринов 1994: Димитър Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. София.
18. Маркова 2011: Мария Маркова. Храна и хранене: между природа и култура. София АИ „М. Дринов“
19. Пенерлиев, Милен – Културният туризъм и музеите – концепции и принципи В: <http://www.prokarstterra.bas.bg/geo21/2008/1-08/pp42-46.html>
20. Попов 1990: Рачко Попов. Народен календар и митология. В: сп. Българска етнология 1/ 1990. стр. 31-38
21. Хаджийски 2002: Иван Хаджийски. Бит и душевност на българския народ. Избрани съчинения в два тома. София.
22. План за развитие на община Сандански 2007-2013
23. План за развитие на община Банско 2007-2013
24. План за развитие на община Разлог 2007-2013
25. План за развитие на община Гоце Делчев 2006-2013